

УДК 159.955.4

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МЕТАПСИХІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ДИТЯЧОМУ ВІЦІ**Захарчук Т.М.**

Національний університет «Острозька академія»

У статті здійснюється аналіз концепцій та методологічних підходів щодо вивчення мета пізнавальних процесів у дитячому віці. Наводяться погляди таких авторів як Н. Лурія, М. Дональдс, М.А. Холодна, А. Браун, Ж. Піаже. Розглядаються особливості розвитку мисленнєвих операцій в рамках метакогнітивізму, ґрунтуючись на поглядах Дж. Флейвелла, Р. Стенберга, Д. Міллер

Ключові слова: модель психічного, ментальні уявлення, мета когнітивні знання, рефлексивне мислення, метакогнітивні здібності, мисленнєві операції, мета пізнання.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день проблема розвитку мета пізнавальних або ж як їх ще називають мета когнітивних процесів стала досить актуальною в контексті розвитку не лише когнітивної але і психологічної науки загалом. Метапізнання визначається, як знання про функціонування власних когнітивних процесів, або в більш простому визначенні «мислення про пізнання». Воно може приймати різні форми, включаючи знання про те як та коли використовувати конкретні стратегії та дії для вирішення певних задач. В педагогічній та віковій психології активна увага приділяється інтелектуальному розвитку дітей. Все частіше науковці вивчають питання розвитку мета когнітивних процесів. Метапізнання розглядається як одна з умов успішної пізнавальної діяльності.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Основою розвитку напрямку метапізнання послужили ранні роботи Жана Піаже та знайшли своє відображення в подальших роботах Джона Флейвелла, якого вважають піонером в області досліджень метапроцесів. У своїй публікації «Психологія розвитку Жана Піаже» Дж. Флейвел розвиває ідеї Піаже, розглядаючи мета пізнання як основу життєвої мудрості. Саме Ж. Піаже належить періодизація розвитку метапізнавальних феноменів, зокрема рефлексії, та опис феноменології усвідомлення дитиною своїх пізнавальних процесів в ранньому віці [2]. Метапізнавальні процеси

здебільшого в психологічній літературі визначаються в контексті інтелектуального розвитку особистості. Такі вчені як А. Браун, Дж. Вілсон, А.В. Карпов, М.А. Холодна, дають чіткі визначення структурним особливостям та проявам метапсихічних процесів в онтогенезі. Однією з новітніх концепцій метапізнавальних процесів є концепція Т.Е. Чернокової. Під метапізнанням вона розуміє сукупність знань суб'єкта стосовно пізнавальної діяльності взагалі й особливостей пізнання, а також щодо психічних процесів, які забезпечують саморегуляцію пізнавальної діяльності. Науковець включає у структуру метапізнання наступні компоненти: цілепокладання, програмування дій, контроль дій.

Вирішення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема дослідження метапроцесів надзвичайно актуальна у зв'язку з недостатнім рівнем узагальнення та розробкою методів діагностики метакогнітивної компетентності особистості. Аналіз теоретико-методологічних підходів щодо вивчення мета процесів у дитячому віці дає можливість подальшу розробку системно-структурного змісту компонентів метапізнання як успішної умови оволодіння знаннями та інтелектуального розвитку дітей в ранньому віці.

Основна мета статті є теоретичний аналіз поглядів та концепцій щодо особливостей розвитку мета пізнавальних процесів у дитячому віці.

Виклад основного матеріалу. В психології виділяють декілька напрямків в дослідженні розвитку метакогнітивних процесів. Саме про них йтиметься у даній статті. Отож розпочнемо з так званого «генетичного» напрямку в рамках якого метакогнітивні процеси а тому числі і метакогнітивні здібності розглядаються як фактор загальної обдарованості особистості. Вони можуть спонтанно проявлятися навіть у 4-6 віці визначаючи динаміку і регуляцію мисленневих процесів в наслідок чого формується так звана «метакогнітивна включеність», яка дозволяє здійснювати мисленнєву діяльність одночасно у двох планах – в плані дій і в плані їх оцінки та регуляції. Обдаровані діти, в рамках генетичного підходу вивчення метакогнітивних процесів, без спеціального навчання варіативно використовують значний арсенал метакогнітивних стратегій. Ось тут хочеться відмітити роботи російської дослідниці М.А. Холодної. М.А. Холодна акцентує знання на власне інтелектуальних здібностях. Метакогнітивна обізнаність – це рівень та тип інтроспективних уявлень людини про свої індивідуальні інтелектуальні ресурси [5].

Метакогнітивно обдаровані діти є більш соціально адаптованими в порівнянні з їх «звичайними» однолітками. Представниками даного напрямку є М. Дональдс та Р. Стенберг [10]. Таким чином, автори розглядають метакогнітивну обдарованість як стійкий комплекс когнітивних і особистісних характеристик, які до певного віку формуються в стійку резистентну до формуючих впливів систему. Подібного роду дослідження формування «Рефлексивного простору» у дітей дошкільного віку поводитись Н.І. Лурія, в рамках методології мисленнєво-діяльного підходу [1]. На основі експериментальних даних була побудована вікова схема розвитку рефлексивних процесів в дошкільному віці. Автор звертає увагу на необхідність проходження кожного етапу розвитку рефлексії і включення результатів кожного більш простого рівня розвитку в наступний більш складний. При цьому, як зазначає сам автор, не всі діти можуть «повноцінно і розгорнуто» пройти кожний етап. На першому етапі формується своєрідний «розумовий простір» для майбутнього рефлексивного (метакогнітивного) знання, присутній початок розуміння конфліктності проблемної ситуації але саме рефлексивне знання ще відсутнє. На наступному етапі дитина вже здатна виділяти реальність, в якій обговорюється той чи інший об'єкт і комунікативний простір, в якому ведеться роздум про об'єкт, причому в рамках даного роздуму виділяються і втримуються у свідомості дві точки зору – самої дитини та дорослого. В цей період велику роль відіграє те, як буде свої висловлювання дорослий, спілкуючись з дитиною, чи присутні в його звертанні до дитини рефлексивні висловлювання. Таким чином метакогнітивно розвинені батьки не лише «передають у спадок» дитині задатки регулятивних функцій, але і актуалізують ці задатки через природний для дитини спосіб «рефлексивної комунікації». На заключному етапі, який в середньому закінчується до шести-семирічного віку формується власне рефлексивне знання як стійке мисленнєве утворення. Представники напрямку впливу середовища в якому перебуває

дитина, доводять пріоритет обумовленості метакогнітивних навичок своєчасними формуючими впливами на дитину. Таким чином виходить, що представники даного напрямку повністю погоджуються з представниками генетичного підходу про те, що сензитивним періодом для ціле направлено розвитку метакогнітивних процесів є вік 4-6 років, так званий підготовчий період, формування особистісної рефлексії. Розвиток метакогнітивних функцій відбувається в спільній діяльності дитини і дорослого, основна мета якої є навчити дитину варіативно використовувати різні стратегії отримання знань і самоконтролю інтелектуальної діяльності. При такій дихотомії поглядів на детермінацію мета пізнання існує три основних, але вже більш конкретних напрямків, дослідження мета пізнання в дитячому віці.

Одне із найперших направлень висвітлено в роботах послідовників Ж. Піаже [2]. Саме Ж. Піаже належить періодизація розвитку мета пізнавальних феноменів, в тому числі рефлексії і описання феноменології усвідомлення дитиною своїх пізнавальних процесів в різному віці. В експериментальних дослідженнях в рамках цього напрямку отримано багато даних про сприйняття і розрізненні дітьми різного віку своїх думок, фантазій і намірів. Дж. Флейвелл, як один із засновників метакогнітивізму, провів дослідження метапізнання з дітьми різного віку, відмічав, що сучасні діти набагато менше егоцентричні в своїх судженнях, ніж про це писав Ж. Піаже, і на багато раніше здатні відслідковувати і контролювати свою розумову діяльність [4].

Отже, слід відмітити «власне метакогнітивний» напрямок, який сформувався в кінці 1980-х рр. Його засновниками вважаються Дж. Флейвелл, А. Браун, Д. Міллер і ін. [11-15, 6-8]. Основним завданням представників даного напрямку є дослідження становлення окремих метакогнітивних процесів – метапам'яті, мета мислення, самоусвідомлення у дітей старшого дошкільного віку і підлітків. Зокрема дослідження Дж. Флейвелла показали, що в старшому дошкільному віці, діти розуміють роль сприйняття в пізнанні, простежують зв'язок сприйняття із зором, його залежність від просторової позиції, усвідомлюють роль уваги в поведінці і деякі її якості, наприклад обмежений об'єм. Також було встановлено, що діти демонструють елементарні знання з приводу мислення, розуміють, що думки про щось – це внутрішня діяльність людини, покликана описувати чи уявляти реальний або ж уявний об'єкт, але не усвідомлюють таку суттєву якість знання як активність. Уявлення суб'єкта про пізнавальну діяльність позначаються в сучасній психології поняттям «метакогнітивні знання». Дж. Флейвелл класифікує такі знання на три типи: «персональні знання» про природу людських когнітивних процесів; «завданеві знання», які відносяться до вимог різних завдань; «стратегічні знання» про тип стратегій які можуть бути найбільш корисні. М.Р. Ключе широко визначає специфіку метакогнітивних знань: на пізнавальному рівні представленні знання відповідаючи тому що людина знає відносно будь якої галузі дійсності (наприклад знання, про математику, соціальних взаємодіях), а метакогнітивний рівень включає дані, які відносяться до самого вирішення проблеми. В результаті досліджень

П. Міллера було виявлено, що по-перше діти п'яти років усвідомлюють ефекти факторів які впливають на пізнання; по-друге найбільш інтенсивний ріст метакогнітивних знань відбувається на межі дошкільного та шкільного віку, а по-третє усвідомлення впливу змісту завдання на успішність його вирішення настає пізніше ніж розуміння впливу особистісних змінних (цікавості, відволікання) і стратегічних змінних (винахідливість сприйняття його систематичність). Дослідники відзначають, що навіть в старшому дошкільному віці ці знання далекі від формальних наукових теорій, являють собою звичайні роздуми – базові, звичні, апріорні знання. Розвиток метакогнітивних знань відбувається з накопиченням досвіду, розширенням соціальних відносин, розвитком функції контролю мови.

Також слід згадати про так звану імпліцитну теорію розвитку свідомості. Представниками його є Джонсон, Уеллмен, Пернер. Даний напрямок інтенсивно розвивається на даний час, починаючи з кінця 1980-х рр. в рамках даного напрямку вийшло вже більше восьми сотень публікацій. Основний об'єм досліджень представники даного напрямку проводять з дітьми 4-6 років. Обумовлено це тим, що в даному віці в перше проявляються метакогнітивні функції: діти починають «проговорювати» засоби та стратегії вирішення проблемних ситуацій, аналізувати особливості спілкування в спільній діяльності з різними дорослими та однолітками. Дослідження генезису «теорії свідомості» у дітей, з точки зору метакогнітивістів, – ключ до розуміння механізмів формування комплексних, метакогнітивних за своєю природою феноменів (таких, як наприклад, імпліцитна теорія особистості, когнітивна підструктура самосвідомості і т.п.) Основною метою даних досліджень є те, як саме діти розуміють «ментальний світ», а особливо зміни які пов'язані з віком, причому розуміння не лише власного світу але і інших людей.

Особливо слід відмітити оригінальні методи дослідження так званої Женевської школи і їх модифікації. Одним із таких методів є метод вивчення особливостей розуміння та інтерпретації дітьми різного віку так званих ментальних наголосів: «знати», «розуміти», «обдумувати», «забувати» і т.п. Під час дослідження експериментатор отримує інформацію про метапізнавальні стратегії дитини, його уявлення про структуру свідомості власне у себе та інших людей. Представники даного методу У. Шнайдер та М. Пріссі [16], вважають, що 4-6 років дитина здатна сприймати та інтерпретувати бажання, наміри, емоції, увагу зі сторони однолітків та дорослих, сприймати іронію, розуміти прості гумористичні фрази та іншомовні вислови [17]. Разом з тим, розрізняють дві окремих ліній розвитку розуміння про ментальний світ у дітей та підлітків, а саме набуття метакогнітивних та метастратегічних знань. Метакогнітивні знання відображають структурні особливості організації психіки, так як вони сприймаються дитиною. А метастратегічні знання відображають, в свою чергу, функціональні закономірності, розумової діяльності, а саме те, як людина пізнає зовнішню та внутрішню реальність, як це можна зробити найбільш ефективно і які зміни відбуваються при цьому в ментальному

просторі. В індивідуальному просторі ці два типи знання формуються гетерохронно: сенситивним періодом для засвоєння метакогнітивних знань вважається період з 4-6 років, метастратегічні знання – підлітковий період. Результати дослідження дітей 10-13 років показали, що діти з високими інтелектуальними здібностями мають однаково високі результати в математиці та вербальних тестах. Крім того було встановлено, що інтелектуально здібні діти спонтанно використовують всі три види процесів а саме процеси селективного комбінування, кодування та порівняння. Для переструктурування ментальної репрезентації задачі, та їх успіх не залежить від інструкції чи підказок. Звичайні діти, навпаки, успішно користуються підказками і покращують свої тестові показники [9]. Для перевірки даного явища була створена спеціальна навчальна програма. 14-годинна програма, включала в себе індивідуальні та групові рішення задач з відслідковуванням і обробкою кожного із процесу – селективного комбінування, кодування, порівняння. Навчання здійснювалось однаково як для обдарованих дітей так і звичайних дітей з подальшим тестуванням. Тести включали математичні та вербальні завдання та задачі які потребували дедуктивних методів вирішення. Звичайні діти показали значні покращення результатів в тих завданнях, вирішення яких здійснювалось за допомогою механізму інсайту; обдаровані діти не продемонстрували будь-якої зміни результатів. Що стосується завдань дедуктивного характеру, результати в обох групах залишились однаково [9]. В цілому навіть після навчальної програми обдаровані діти все одно показали кращі результати в порівнянні зі звичайними дітьми при вирішенні задач які вимагали застосування процесів селективного кодування, порівняння і комбінування. Більше того обдаровані діти, використовували ці стратегії спонтанно, а звичайним дітям необхідна була підказка або ж спеціалізоване навчання. Зокрема багато досліджень з проблеми формування у дітей ментальних уявлень розроблялась під керівництвом Е.А. Сергієнко. Автор визначає модель психічного як «усвідомлення того, що кожна людина має своє власне бачення світу і що він може відрізнитись від іншого, має власні наміри, переконання, думки, почуття...» [3]. Становлення моделі у дітей автори розглядають як поступовий перехід від узагальнених репрезентацій психічного до диференційованої системи ментальних репрезентацій. Е.А. Сергієнко виділила два рівня розвитку моделі психічного: перший рівень – рівень агента, характерний для дітей 3- років (модель носить ситуативно-залежний характер), і другий рівень – рівень наївного суб'єкта, характерний для дітей 5-6 років (власна модель психічного відокремлена від моделі психічно іншої, модель стає ситуативно-незалежною) Цей перехід відбувається в 6-7 років і дозволяє дитині розуміти власну внутрішню організацію і психічний світ інших людей. Становлення ментальних уявлень пов'язується авторами з процесом засвоєння соціальних норм і правил поведінки, «здатності до самоініціації» [3].

Висновки. Отже, на сьогоднішній день в психологічній літературі існує декілька теоретичних концепцій щодо особливостей розвитку та прояву

метапсихічних процесів у дитячому віці. Зокрема вони впливають із базових положень метакогнітивізму, в яких детально описується кожен окремий метапроцес, його структура та форма прояву у кожному віковому періоді. Проблема вивчення закономірностей формування метакогнітивних

знань, саморегуляції, управління дітьми власною поведінкою, дає можливість розкрити вплив оточення, спадкового фактору на розвиток потенційних можливостей дитини в тому числі і інтелекту і визначити оптимальні умови для повноцінного розвитку в умовах масої школи.

Список літератури:

1. Лурия Н.И. Психологические особенности развития рефлексивного знания в дошкольном и младшем школьном возрасте. Дис. ... канд. психол. наук. – М., 1997. – 170 с.
2. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 1969. – 660 с.
3. Сергиенко Е.А., Лебедева Е.И., Прусакова О.А. Модель психического в онтогенезе человека: монография – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – 415 с.
4. Флейвелл Дж. Генетическая психология Ж. Пиаже. – М.: Просвещение, 1967. – 623 с.
5. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – М.: Издательство «Барс», 1997. – 392 с.
6. Brown A.L., Campione J.C. The problem of access // Intelligence and learning. NATO conference. July 16-20, 1979. – P. 515-529.
7. Brown A.L., Campione J.C. Communities of learning and thinking, or a context by any other name. In D. Kuhn (Ed.), *Developmental Perspectives on Teaching and Learning Thinking Skills*. Basel: Karger, 1990.
8. Brown A.L., Bransford J.D., Ferrara R.A., Campione J.C. Learning, remembering, and understanding. In J.H. Flavell and Markman E.M. (Eds.), *Handbook of Child Psychology Vol. 3: Cognitive Development*. Fourth edition. New York: Wiley, 1983.
9. Davidson E., Deuser D. & Sternberg R. The role of metacognition in problem solving. In Metcalfe & Shimamura (eds) *Metacognition* Cambridge: MIT press, 1994, pp. 207-226.
10. Donaldson M. *Children's Minds*. – N.Y., 1988. – P. 162.
11. Flavell J.H. Cognitive monitoring // children's oral communication skills. Academic Press. 1981. – P. 35-60.
12. Flavell J.H. Metacognitive aspects of problem solving // The nature of intelligence. – N. Y., 1976. – P. 231-235.
13. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: a new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 1979.
14. Flavell J.H. Speculations about the nature and development of metacognition. In F.E. Weinert and R.H. Kluwe (Eds.), *Metacognition, Motivation, and Understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1987.
15. Flavell J.H., P.H. Miller, and S.A. Miller. *Cognitive Development*. Third edition. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall 1993.
16. Schneider W., Pressley M. *Memory Development between 2 and 20*. New York: Springer-Verlag, 1989.
17. Schneider W. & Weinert F.E. (Eds.). *Interactions among Aptitudes, Strategies, and Knowledge in Cognitive Performance*. – New York: Springer – Verlag, 1990.
18. Sternberg R.J. Inside intelligence. *American Scientist*, 74, 1986, pp. 137.

Захарчук Т.М.

Национальный университет «Острожская академия»

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МЕТАПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

В статье осуществляется анализ концепций и методологических подходов относительно изучения метапознавательных процессов в детском возрасте. Приводятся взгляды таких авторов как Н. Лурия, М. Дональдс, М.А. Холодная, А. Браун, Ж. Пиаже. Рассматриваются особенности развития мыслительных операций в рамках метакогнитивизма, основываясь на взглядах Дж. Флейвелла, Р. Стенберга, Д. Миллера. **Ключевые слова:** модель психического, ментальные представления, метакогнитивные знания, рефлексивное мышление, метакогнитивные способности, мыслительные операции метапознание.

Zakharchuk T.M.

National University of Ostroh Academy

FEATURES OF THE DEVELOPMENT METAPSYCHOLOGY PROCESSES IN CHILDHOOD

Summary

This paper presents the analysis of the concepts and methodological approaches concerning the study of metapsychology processes in childhood. Expressed the views of such authors as N. Luria, M. Donald, M.A. Cold, A. Brown, G. Piaget. The peculiarities of the development of mental operations within metacognition, based on the views of John Flavell, G. Stenberg, D. Miller.

Keywords: mental model, mental representations, metacognitive knowledge, reflective thinking, metacognitive ability, cognitive operations, metacognition.